

تأثیر کتاب دیسکوریدس بر نگارش منابع طب سنتی اسلامی و ایرانی

دکتر سید محمود طباطبایی^{۱*}، دکتر عبدالجلیل کلانتر هرمزی^۲

^۱ گروه روانپزشکی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی
^۲ گروه جراحی پلاستیک و ترمیمی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی

مقدمه

آشنائی با مآخذ و مبانی طب سنتی اسلام و ایران برای پژوهشگرانی که در این شاخه از دانش به تحقیق می-پردازند، اهمیت ویژه‌ای داشته و پنجره جدیدی را برای پژوهش‌های نوین به روی علاقه‌مندان می‌گشاید. سوالی که همواره برای بسیاری از پژوهشگران این حوزه مطرح بوده، این است که آیا مطالب اصلی و بنیادین علمی و تخصصی مندرج در کتاب‌هایی همچون الحاوی رازی، قانون ابن‌سینا، صیدنه بیرونی، ذخیره خوارزمشاهی و دیگر منابع مشابه آنها، توسط خود نویسنده، کشف و تحصیل شده یا از منابع دیگری استخراج و گردآوری شده‌اند؟ از دیرباز که به مطالعه و تحقیق در مبانی طب سنتی می-پرداختیم، به این نتیجه رسیده بودیم که مرجع اصلی کتاب‌های گرانیجه‌ای همچون الحاوی رازی، قانون ابن‌سینا، صیدنه بیرونی، ذخیره خوارزمشاهی، جامع ابن‌البیطار، قرابادین کبیر عقیلی خراسانی و دیگر کتاب‌های همنام آنها، در ارتباط با داروشناسی و درمان، کتاب دیسکوریدس بوده است.

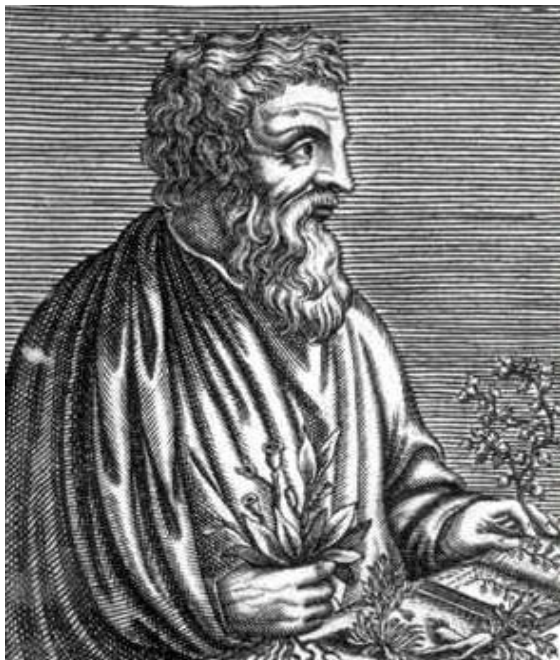
در این مقاله خاطر نشان خواهیم کرد که مبنای نظری و عملی اکثریت قریب به اتفاق اطباء سنتی اسلام

و ایران در علوم داروشناسی و درمان، کتاب دیسکوریدس بوده که در طی قرن‌های بعد، به تدریج راه تکامل را طی کرده و توسط اطباء یادشده، مطالبی به آن افزوده شده است. در این کتاب گرانیجه، حدود یک هزار موضوع اصلی مشتمل بر گیاهان دارویی، خوراکی و سمی، جانوران و فراورده‌های خوراکی و دارویی جانوری، کانی‌ها و فراورده-های دارویی و سمی آنها، پیامدهای گزش و نیش‌زدگی جانوران گوناگون، سم شناسی، علل، علایم و درمان انواع مسمومیت‌ها با شیوه‌های ویژه-ای که در نوع خود، بویژه در زمان نگارش کتاب، منحصر به فرد بوده، بیان شده و درباره هر موضوع توضیحات ارزنده‌ای داده شده است. علیرغم گذشتن حدود دو هزاره از تالیف کتاب مذکور، این اثر گران-سنگ، در حال حاضر و آینده هم می-تواند یکی از منابع ارزشمند و پربار برای تحقیقات گوناگون باشد.

دیسکوریدس و انگیزه وی در نگارش کتاب

پدانیوس دیسکوریدس (Pedanius Dioscorides) که به نام‌هایی همچون دیاسکوریدوس و دیاسکورید هم شناخته شده، در حدود سال ۳۰ میلادی در شهر آنازارب (Anazarb) که در قلمرو کشور ترکیه است و در آن زمان از بخش‌های قلیقیای (Cilice) بشمار می‌آمده، متولد شد (شکل ۱) و از دوره

آدرس نویسنده مسئول: تهران، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، گروه روانپزشکی، دکتر سید محمود طباطبایی (e-mail: smtatababa_md@yahoo.com)

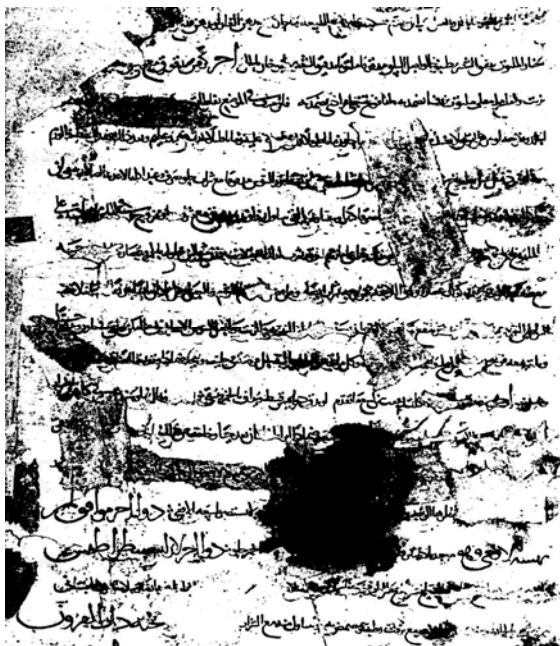
شکل ۱- تصویر خیالی دیسکوریدس از یک کتاب متعلق به قرن ۱۵ میلادی

نوجوانی با توجه به علاقه زیادی که به فراگیری دانش پزشکی، گیاه‌شناسی و داروسازی داشت، حدود ۴۰ سال از عمر خود را همراه با لشکریان رومی به شهرها و مناطق مختلف سرزمین یونان و کشورهای مجاور سفر کرد و همه جا، ضمن انجام وظیفه بعنوان پزشک، به شناسایی و آزمایش گیاهان و مواد دارویی مختلف پرداخته، نتایج مطالعات را همراه با تصاویری از مشاهدات خود گردآوری کرد و به منظور ارائه آنها بعنوان کتاب آموزشی، برای دانشجویان و پژوهشگران، در هفت مقاله به نام بنیاد پزشکی (Materia Medica) نگاشت (۱).

وی در مقدمه کتابش خطاب به دانشجوی برگزیده اش می‌گوید: «دوست عزیزم آریوس (Arius)، اگرچه بیشتر نویسندگان پیشین و معاصر، کتاب‌های متعددی درباره ویژگی‌ها و کاربرد داروهای شناخته شده نگاشته‌اند، اما با توجه به این-که از یک سو بسیاری از آنان، شناخت درست و فراگیری درباره اظهارات خود نداشته و تنها شنیده‌های خویش را - بی آنکه از راه آزمایش و مشاهده، به درستی آنها پی برده باشند - بازگو کرده و از سوی دیگر، برخی از آنان مطالب بی‌پایه و سُست بنیادی را آورده‌اند، بر آن شدم که آنچه را از راه آزمایش و مشاهده فراگرفته و به درستی آن پی برده‌ام، همراه با تصویرش در این کتاب، به گونه‌ای بیاورم که خواننده گرامی، نه تنها به درستی گفته‌هایم پی برد، بلکه به خوبی دریابد که هیچ چیزی را بی‌پایه و گزاف نگفته، وقت وی را بیهوده تلف نکرده‌ام و بیشترین کوششم، نگاشتن ویژگی داروهای سودمند و باارزشی بوده که پیشینیان و معاصرین به آنها پی نبرده‌اند، در این راه از خداوند یاری می‌خواهم» (۲، ۳).

وی در بخش دیگری از همان مقدمه، آورده است: «... روی هم‌رفته، داروشناسان دوران گذشته، اگرچه همه داروهای شناخته شده امروزی را نمی‌شناختند، ولی ویژگی‌ها و کاربرد آنچه را که شناخته بودند، برپایه آگاهی‌های خود نگاشته، بنابراین داروشناسان معاصر دانشی را که از پیشکسوتان خود بدست آورده و از آن بهره‌مند شده‌اند، نباید نادیده گرفته و یا ناچیز بشمارند. ... باید یادآور شوم که برخی از آنان دانش خود را تنها از باورهای مردم به دست آورده، درباره هر داروی گیاهی، بی‌آنکه آنرا دیده باشند، تنها براساس شنیده‌های خود به بازگ کردن ویژگی‌ها و کاربرد آن پرداخته‌اند. این‌گونه داوری نادرست به اندازه‌ای گسترش داشته که یک فراورده یا ریشه، دانه و یا تخم گیاهی را جای همان اندام یا اندامی دیگر از گیاهی دیگر معرفی کرده و دچار لغزش‌های شگفت‌انگیزی شده‌اند» (۲، ۳).

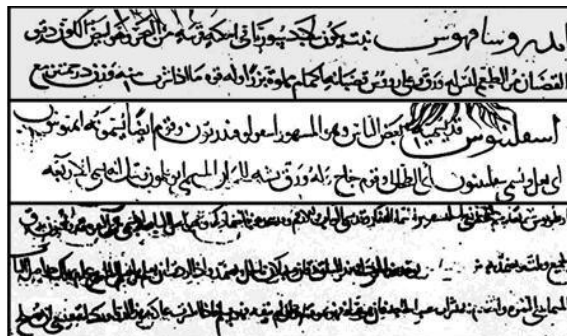
ترجمه کتاب دیسکوریدس و رسیدن آن به پزشکان جهان اسلام

شکل ۳- صفحه آخر ترجمه مهران بن منصور که در کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد نگهداری می‌شود.

این نسخه مورد توجه بسیاری از بازدیدکنندگان قرار گرفته و یکی از دانشمندان معاصر یعنی دکتر صلاح الدین المنجد، رئیس انجمن جهانی زبان و ادبیات عرب، که در سال ۱۳۳۹ هجری شمسی از کتابخانه آستان قدس رضوی بازدید نموده، گفته است: «در سال ۱۹۶۰ میلادی، ضمن بازدید از کتابخانه امام علی بن موسی الرضا (ع) نسخه خطی بسیار ارزشمند و کم‌نظیری از کتاب دیسقوریس را یافتم که به زبان عربی در قرن هفتم هجری نوشته شده و شامل تصاویر گیاهانی است که مورد بحث قرار گرفته‌اند. هیچ یک از دانشمندان، تا کنون این کتاب را نشناخته و حتی نام آن در فهرست کتابهای نفیس خطی هم چاپ نشده است...» (۴). وی تأکید کرده که این ترجمه از نظر کیفیت و صحت، بر ترجمه اصطفن و حنین برتری چشم‌گیری داشته و آرزو کرده که روزی چاپ و منتشر شود. البته نسخه خطی دیگری از همین ترجمه در کتابخانه موزه گلستان تهران نگهداری می‌شود که به خط بسیار خوبی نوشته شده، مزین به تصاویر رنگی بسیار زیبایی است و در سال

نخستین ترجمه کتاب دیسقوریس در اواخر قرن سوم هجری از زبان یونانی به زبان عربی توسط دو پزشک مسیحی فرهیخته به نام‌های اصطفن بن بسیل و حنین بن اسحاق انجام شد (۱). هر دو مترجم، اگرچه کوشش زیادی برای ارائه هرچه بهتر کار به عمل آوردند، اما با توجه به اینکه برای بسیاری از نام‌ها و اصطلاحات پزشکی، گیاه‌شناسی و داروسازی، واژه‌های مناسب عربی پیدا نکردند، تعریب همان واژه‌های یونانی را در ترجمه آوردند و دست‌آوردشان که شامل پنج مقاله بود، علی‌رغم کاستی‌ها و لغزش‌های فراوان، بعنوان جامع‌ترین کتاب مرجع گیاه‌شناسی دارویی، داروشناسی و داروسازی برای پزشکان و داروسازان پذیرفته شد. در قرن ششم هجری به تقاضای یکی از فرمانروایان ترکمن دیاربکر، دانشمند فرهیخته‌ای به نام مهران بن منصور بن مهران ترجمه دیگری از کتاب دیسقوریس - مشتمل بر هفت مقاله - را به زبان عربی ارائه کرد که از نظر سبک نگارش و قابل فهم بودن الفاظ، بر ترجمه اصطفن و حنین برتری داشت (۱)، ولی متأسفانه، در سطح وسیعی منتشر نشد و برای بسیاری از پزشکان و دانشمندان، ناشناخته باقی ماند. از این ترجمه، یک نسخه بسیار نفیس خطی، در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود که از وقفیات شاه عباس صفوی است (شکل ۲ و ۳).

شکل ۲- بخش‌هایی از کتاب دیسقوریس- ترجمه مهران بن منصور. به کیفیت نگارش واژه‌ها از نظر عدم نقطه‌گذاری، ناخوانا بودن و لغزش‌ها توجه فرمائید.

موزه گلستان تهران از روی آن استنساخ گردیده، کاملتر و برتر از نسخه اصفهن و حنین است و از نفائس منحصر به فرد در جهان بشمار می آید (۴، ۶).

اهمیت و ارزش علمی کتاب دیسقوریدس

کتاب دیسقوریدس در طی بیست قرن که از نگارش آن می‌گذرد، برای برجسته‌ترین پزشکان و مکاتب پزشکی شرق و غرب، همواره به عنوان یکی از گرانبهارترین میراث فرهنگ بشری در علوم داروشناسی، درمان و شناسایی انواع گیاهان به ویژه گیاهان دارویی، پذیرفته شده و خوشبختانه از همان آغاز نگارش، به مراکز علمی راه یافت و هرچه دانشمندان و پژوهشگران در هر مقطع زمانی یا موقعیت مکانی به محتویاتش آگاهی بیشتری پیدا می‌کردند، بیشتر شیفته آن و نگارنده اش می‌شدند (۱).

جالینوس که برجسته‌ترین پزشک شناخته شده تاریخ مکتوب پزشکی بشمار می‌آید و خود صاحب‌نظر و بنیان‌گذار مکتب پزشکی مستقلی بوده، در بسیاری از موارد، تسلیم نظریات دیسقوریدس شده و درباره کتاب وی گفته است: «چهارده کتاب فراگیر شناخته شده از برترین کتاب‌های داروشناسی را که بر اساس فرهنگ‌های گوناگون نوشته شده بودند، بررسی کردم و هیچ یک از آنها را در حد استواری و کمال کتاب دیسقوریدس نیافتیم» (۱).

۱۰۳۸ هجری قمری از روی نسخه آستان قدس استنساخ شده است (۲). این نسخه اخیراً توسط موزه تاریخ پزشکی وابسته به دانشگاه تهران تصویربرداری شده و اگرچه تعداد معدودی از آن بصورت بسیار زیبا و نفیس چاپ شده، اما بدلیل مبهم بودن عناوین، الفاظ، عبارات و لغزش‌ها و نقائصی که دارد برای کمتر کسی از متخصصین و تحصیلکرده‌های دانشگاهی قابل استفاده است و بصورت فعلی از نظر هنری و موزه‌ای، می‌تواند با ارزش و قابل تحسین باشد.

بطور کلی از کتاب دیسقوریدس، نسخه‌های معدود کامل یا ناقص و گزیده‌های پراکنده‌ای در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی کشورهای مختلف پیدا شده (۵) که تقریباً همه آنها از ترجمه حنین بن اسحاق استنساخ شده‌اند و اگرچه بعضی از پژوهشگران درباره اهمیت آنها از دیدگاه نسخه‌شناسی، مقالاتی نوشته و سخنانی گفته‌اند، اما، تا جایی که نگارنده اول مقاله بررسی کرده است، درباره ارزش محتوایی و تطبیق مطالب کتاب با دانش نوین داروشناسی و پزشکی، تحقیق و ارزیابی دقیقی که برای مجامع علمی و دانشگاهی قابل قبول باشد، به عمل نیامده، زیرا بسیاری از عناوین و الفاظ تخصصی و عبارات آن کتاب برای پژوهشگران معاصر، نامفهوم، مبهم و نامشخص بوده، در نتیجه گوهرهای گرانبهای این گنجینه که هرکدام از آنها می‌تواند برای پژوهشگران، همچون چراغ فروزانی مشکل‌گشا باشد، نهفته مانده و همین امر، یکی از مهمترین عواملی بود که نگارنده را از سال‌ها پیش برای تصحیح این اثر گرانبه و تطبیق آن با دانش نوین و برگردان آن به زبان فارسی برانگیخت.

قدیمی‌ترین و کامل‌ترین نسخه کتاب دیسقوریدس

بر اساس قرائن موجود، نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی که دارای هفت مقاله است و توسط مهران بن منصور ترجمه شده و نسخه

مولفین آنها با کتاب دیسقوریدس نگاشته شده‌اند، بهترین گواه بر این مدعاست. در اینجا باید یادآور شد که اگر بخش عمده‌ای از اعتبار فعالیت‌های طبّی رازی، ابن‌سینا، بیرونی، ابن‌البیطار و نظایرشان را مدیون موفقیت‌های درمانیشان بدانیم، باید توجه داشته باشیم که آن دانشمندان، در موارد زیادی برای حل مشکلات تشخیصی و درمانی خود، بطور مستقیم یا غیرمستقیم، از رهنمودها و گفته‌های دیسقوریدس استفاده می‌کرده‌اند. مراجعه به فصول مختلف کتاب‌های الخاوی (۱۰)، (۱۱) و قانون (۱۲) بویژه بخش مفردات دارویی آنها و همچنین متن کامل کتاب‌های صیدنه (۱۳) و مفردات ابن‌البیطار (۱۴) که در همه آنها اظهار نظرهای دیسقوریدس غالباً به عنوان فصل الخطاب آورده شده، تاکید دیگری بر اهمیت کتاب دیسقوریدس می‌باشد (شکل ۵، ۶ و ۷).

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 أَخْبَرَنَا أَبُو يُونُسَ يَعْقُوبُ بْنُ اسْحَقَ الْخَدْرِي
 لِلدَّوْبَةِ الْمُتَمِّحَةِ الْمَجْرِبَةِ وَهُوَ الْأَفْرَابَا ذِي الْذِي
 كَانَ يَسْتَعْلَهُ وَيَسْتَحَاهُ مِنْ حُطَّةٍ ۵
 صَفْهٌ مَجْرُونٌ لِلْعَلَلِ الْبَارِدَةِ
 مِنَ الْبَلْغِ وَالسُّودَانِ فِي الْمَفَاطِلِ
 وَالْعَصَبِ
 يُوخِذُ مِنَ الْجَنْدَادِ اسْتِرْدَادِ السَّكِينِجِ الْإِصْبَاهِي
 وَالْحَلِيَّتِ الطَّيْبِ وَالْحَلِيَّتِ الْمُنْتِنِ وَبِزْرِ كَرْمِشٍ
 وَحَلْبَةِ ثَامِيهِ وَقَعَةٍ وَحَسَدٍ وَجَبِ الْحَرْمَلِ
 وَحَا وَشِيرِ وَصَمِغِ السِّدَابِ وَبَابِ حَبِ الْقَرَعِ
 مِنْ كُلِّ وَاحِدٍ وَزَنْ دَرَاهِمِينَ يَدُقُّ الْمَالِسُ
 وَيَسْحُ الصَّمِغُ بِتَلِي لَيْلِهِ ثُمَّ يَدُقُّ وَيَصَبُّ عَلَيْهَا
 عَسَلٌ مَزْدَجٌ الرَّغْوِيُّ حَارٌّ وَيَصْبُ فِي سَبِيحَةِ خَضْرَاءِ
 بَعْدَ الْعَجْنِ بِاللَّادِ وَهُوَ الْمُدْقُوكَةُ السَّرْبَةُ وَزَنْ مَسَالٍ
 يَأْفُخُ أَنْ سَأَلَ اللَّهَ ۵
 دَوَاءُ بَاجِذَةٍ مِنْ فُسْدِ حُمُطَةٍ مِنَ الرُّطُوبَةِ وَالْبَرْدِ

شکل ۴- صفحه اول قراباذین کندی.

الخواوی الکبیر ۳۷ ج ۱- ۱۰
 دیسقوریدس، القردمانا جید الفلاج اذا سقی بماء الکرب، نافع ۱۰
 من الرعشة اذا أکل دماغ الارنب نافع من الرعشة اذا شوی، واکل
 القنطوریون الصغیر لوجع العصب نافع، الماقرقا اذا سحق وخلط
 بزیت و مسح به تقع من الخنذر وذهب الحس و الحركة نفعاً عظیماً،
 والحلیت یسحق للفلاج مع المر والسداب بماء العسل، السکینج یسحق
 للفلاج والبرد العارض فی بعض الاعضاء. ۱۵

شکل ۵- صفحه‌ای از کتاب الخاوی رازی که نام دیسقوریدس به عنوان منبع نقل قول آورده شده است.

روی هم‌رفته، اطبای مسلمان و مشرق زمین، هرچه بیشتر با کتاب دیسقوریدس آشنا می‌شدند، ارج بیشتری برای نویسنده اش قائل می‌شدند تا به جایی که او را انسانی فرهیخته و الهام گرفته از سوی خداوند، دارای اندیشه‌ای برتر از آدمیان و دم شفا بخش و برجسته‌ترین دانشمند گیاه‌شناس و داروشناس بشمار آورده‌اند، برخی هم ادعا کرده‌اند که او همان لقمان حکیم

مطالعه و ارزیابی متون طبّی، داروسازی و گیاه‌شناسی اروپاییان بطور اعم و بویژه از قرن ۱۱ تا اواخر قرن ۱۹ میلادی نشان می‌دهد که مهم‌ترین مرجع داروشناسی اطبای، داروسازان، گیاه‌شناسان و حتی روحانیونی که به امر طبابت و درمان می‌پرداخته‌اند، کتاب دیسقوریدس بوده است (۷). رسیدن ترجمه این کتاب به پزشکان مسلمان در آغاز دوران طلایی تمدن اسلامی- یعنی میانه قرن سوم هجری - تحوّل شگرف و اساسی در شیوه تدریس، تحقیق و طبابت را در مکاتب پزشکی مشرق زمین پدید آورد. نگاهی به کتاب فردوس الحکمه علی بن سهل بن ربیع طبری (۸) و قرابادین یعقوب بن اسحاق کندی (۹) که هر دو کتاب قبل از دست‌یابی به کتاب دیسقوریدس نگاشته شده‌اند (شکل ۴) و مقایسه آنها با کتاب‌های الخاوی، قانون، صیدنه و دیگر کتاب‌های طبّی که پس از آشنایی

شکل ۷- صفحه‌ای از مفردات ابن البیطار که از دیسقوریدس نقل قول کرده است.

باید یادآور شد که اگر چه کتاب دیسقوریدس به عنوان کتاب مرجع توسط اطبای فوق‌الذکر پذیرفته شده بود، اما علی بن عباس، برخلاف بسیاری از مشاهیر معاصر و بعدی خود، همچون دیسقوریدس به طبقه‌بندی گیاهان بر اساس رده-بندی اقدام کرده، ابن‌البیطار که حدود هزارسال پس از دیسقوریدس می‌زیسته، در کتاب خود حدود چند صد گیاه و ماده دارویی دیگر را علاوه بر آنچه دیسقوریدس معرفی کرده بود، شناسایی کرده و بیرونی هم در کتاب خود، نام محلی و بومی تعدادی از گیاهان را که دیسقوریدس با نام یونانی معرفی کرده بود، یادآور شده است. بدیهی است که با گذشت زمان و پیشرفت‌های علمی، دانشمندان به مرور زمان مطالب مختلفی را به معارف دیسقوریدس افزودند.

موضوع اصلی کتاب دیسقوریدس

برای پی‌بردن به ارزش علمی و اهمیت این کتاب، به مصداق «مُشک آن است که خود بویید، نه آنکه عطّار گوید»، باید آنرا با دقت و تأمل خواند و جزء به جزء مطالبش را با دانش نوین پزشکی و داروسازی، مقایسه کرد. اما چون

است (۱۵). ابن‌البذوخ، پزشک، داروشناس، ادیب و شاعر فرهیخته قرن ششم هجری، که تالیفاتی در شرح و تفسیر کتاب‌های بقراط، جالینوس و ابن‌سینا داشته، در بخشی از یک قصیده مشهور خود که آن را به زبان عربی سروده، آورده است: «همه اقوام و ملت‌ها، این حقیقت را دریافته‌اند که دیسقوریدس دارای دانش کامل و بنیادین داروشناسی و داروسازی و همچون منبع نور خیره‌کننده‌ای بوده که همگان در تاریکی‌ها، دنباله‌رو و پیرو او شدند و اکنون هم برای شفایافتن از هر بیماری، تنها باید به کتاب او روی آورد زیرا کسی جز او، چنین اثری از خود بجای نگذاشته است...» (۱۶).

شکل ۶- صفحه‌ای از کتاب سیدنه بیرونی که از دیسقوریدس نقل قول کرده است.

ب- نشانه‌های اختصاصی مصرف داروهای سمی و کشنده (گیاهی همچون قارچ‌های سمی، شوکران، بنگدانه، تریاک، و همچنین سموم جانوری، کانی و...) (

ج- درمان مسمومیت‌های گوناگون و شیوه‌های مراقبت از بیمار و نگهداری او و پیش‌آگهی * گفتار هفتم:

الف- علایم شناسایی سگ‌هار، چگونگی درمان و مراقبت از بیمار مبتلا به گزیدگی سگ‌هار و پیش‌آگهی

ب- نشانه‌های اختصاصی گزش یا نیش-زدگی جانوران زهرآگین به تفکیک (جانوران بالدار، حشرات، موش، عنکبوت، رتیل، عقرب، هزارپا، مارهای گوناگون خشک‌زی، آبی، سمی خطرناک و کم‌خطر و...) (

ج- شیوه‌های اقدام فوری و مراقبت از بیمار مارگزیده و پیش‌آگهی هر مورد به تفکیک

برخی از نکات مهم و بدیع در نگارش و تفسیر کتاب دیسقوریدس

۱- برای طبقه‌بندی گیاهان، به جای استفاده از شیوه رایج آن زمان که الفبایی بود، دیسقوریدس از طبقه‌بندی گیاهان بر اساس ویژگی و کاربرد اختصاصی آنها یعنی «رده‌بندی و خصوصیات کاربردی» استفاده کرد و این، یکی از امتیازات کتاب بشمار می‌آید. زیرا شیوه علمی نوین، برای طبقه‌بندی تخصصی گیاهان و داروها، به همین‌گونه است. دیسقوریدس در بخشی از مقدمه کتاب خود گفته است:

«شیوه طبقه‌بندی داروها در این کتاب، بر پایه ویژگی آنها می‌باشد تا خواننده بتواند داروی مورد نظر خود را به آسانی پیدا کند، زیرا تنها این شیوه برای پزشک بالین‌گر به منظور نگهداری بهداشت، درمان بیماری‌ها، زدودن پیامدهای آنها و چگونگی ساختن داروهای ترکیبی گوناگون از داروهای ساده، مفید و مناسب است. افزون بر اینها، در این کتاب به ارزش خوراکی گیاهان و داروها اشاره

این امر برای هرکسی امکان‌پذیر نیست، یادآور می‌شویم که روی هم-رفته در کتاب دیسقوریدس، حدود هزار عنوان اصلی در هفت گفتار به ترتیب زیر آورده شده‌اند:

* گفتار نخست: ویژگی دارویی، خوراکی، بهداشتی، آرایشی و متفرقه هریک از موارد زیر:

الف- گیاهان دارویی که غالباً به عنوان چاشنی‌ها شناخته می‌شوند (زعفران، دارچین، هل و...) (

ب- روغن‌های ساده و ترکیبی (با تاکید بر چگونگی تهیه و کاربردهای گوناگون هر مورد)

ج- صمغ‌ها، شیرابه‌ها و برخی از فراورده‌های طبیعی و مصنوعی گیاهان

د- درخت‌هایی که میوه آنها عمدتاً مصرف خوراکی دارد (با اشاره به ویژگی‌های دارویی هر میوه)

* گفتار دوم: ویژگی دارویی، خوراکی، بهداشتی، آرایشی و متفرقه هریک از موارد زیر:

الف- جانوران (وحشی، اهلی، خشک‌زی، آبی، دوزیست، پرندگان)

ب- فراورده‌های جانوری (فراورده‌های لبنی گوناگون، تخم مرغ، انواع عسل، پیه، روغن، صفرا، مغز استخوان، پوست و...) (

ج- دانه‌های گیاهی (گندم، جو، برنج، سایر حبوبات و...) (

د- سبزی‌های خوراکی و دارویی (سیر، پیاز، خردل و...) (

* گفتار سوم و چهارم: ویژگی دارویی، خوراکی، بهداشتی، آرایشی و متفرقه هریک از موارد زیر:

الف- ریشه‌های گیاهی (شیرین بیان، زراوند و...) (

ب- افشره‌های گیاهی

ج- دانه‌های گیاهی ویژه با مصارف دارویی

* گفتار پنجم: ویژگی دارویی، خوراکی، بهداشتی، آرایشی و متفرقه هریک از موارد زیر:

الف- انواع شربت‌ها و مشروبات دارویی و بهداشتی

ب- کانی‌های گوناگون و فراورده‌های آنها

* گفتار ششم:

الف- ویژگی و کاربرد داروهای سودمند و زیان‌آور برای آدمی

هایی که برای زعفران ذکر کرده، تاثیر تحلیل برنده است و در مطالعات نوین، تاثیر ضدسرطانی زعفران مطرح شده و در حال ارزیابی است.

ب) در کتاب دیسکوریدس گیاهانی معرفی شده‌اند که از آنها برای درمان آماس «مانیخس» یا «مننخوس» استفاده می‌شده است. پس از تحقیق آشکار شد که منظور از «مانیخس» و «مننخوس» همان پرده منتر مغز است که در اثر تعریب و تصحیف، به صورت «مانیخس» یا «مننخوس» نقل شده است.

۳- در بسیاری از موارد، نام جانوران را که مشابه با نام علمی مندرج در کتب تخصصی نوین بوده، پس از شناسایی دقیق، همسان سازی کردیم. به عنوان مثال:

الف) در گفتار دوم، جانوری دریایی به نام «نارقی» معرفی شده که پس از بررسی، آشکار شد که همان *Narke thalassia* است و به نام «Electric fish» یا «ماهی مولد الکتریسیته» و «رعاده» شناخته می‌شود. این جانور از رده *Torpedinidae* است و نام علمی آن *Malapterurus electricus* یا *Torpedo marmorata* می‌باشد (۱۸).

ب) در همان گفتار، جانور دریایی دیگری به نام خرگوش دریایی معرفی شده که منظور از آن همان آپلیزیاست و به نام‌های *Aplysia* و *Sea hare* هم شناخته می‌شود. این جانور از رده *Gastropoda* است و نام علمی آن *Aplysia depilans* یا *Pinorum eruae* می‌باشد. همچنین در گفتار دوم، یکی دیگر از جانوران دریایی به نام «فرس البحر» یا «اسب دریائی» و همسان «ابوقمبس» معرفی شده که منظور از آن *Sea horse* یا *Hippocampus* می‌باشد (۱۸).

ج) در گفتار هفتم، ضمن معرفی مارها، ماری به نام شاخدار و همسان فرسطس آورده شده که منظور از آن ماری به نام *Cerastes* یا *Horned viper* از رده *Viperidae* و با نام علمی *Cerastes cornutus* می‌باشد (۲۲-۱۹).

۴- در گفتار ششم و هفتم کتاب دیسکوریدس، علایم بالینی مسمومیت‌ها و گزش یا نیش‌زدگی‌ها، آن‌چنان دقیق و تخصصی ذکر شده‌اند که با

می‌کنم و مطالب دیگری را همچون زمان گردآوری گیاهان و فراورده‌های گوناگون آنها، کیفیت آب و هوای در هنگام گردآوری از نظر خشکی یا مرطوب بودن و آفتابی یا ابری بودن هوا یادآور می‌شوم، زیرا گیاهان دارویی که در هنگام آفتابی و خشک بودن هوا گردآوری می‌شوند، از آنهایی که در هنگام مرطوب و بارانی بودن هوا گردآوری شده‌اند، ارزش دارویی و تأثیر درمانی بیشتری داشته، مدت درازتری قابل نگهداری هستند». (۲-۳)

در اینجا باید یادآور شد که طبقه بندی گیاهان براساس ویژگی آنها متاسفانه به کارل ون لینه سوئدی (*Carl von Linne*) که در قرن هجدهم میلادی (۱۷۷۸-۱۷۰۷) می‌زیسته، نسبت داده شده (۷)، در حالی که طبقه‌بندی دیسکوریدس بر اساس ویژگی و در بسیاری از موارد با رعایت تیره انجام گرفته و همین امر در مورد طبقه‌بندی جانوران هم ملاحظه شده است.

۲- ویژگی‌هایی را که دیسکوریدس برای گیاهان ذکر کرده، در بسیاری از موارد منطبق با متون نوین گیاهان دارویی می‌باشند. به عنوان مثال:

الف) در کتاب دیسکوریدس گیاهی به نام اسفارغس صخری معرفی شده که پس از مقابله با متون نوین، آشکار شد که نام آن *Asparagus Petraios* و نام علمی آن *Asparagus officinalis L.* می‌باشد. جالب است که *Petraios* در زبان لاتین به معنی «سنگی» است و کلمه «صخری» در حقیقت برگردان همان «*Petraios*» است. به هر حال، ویژگی‌های مذکور برای این گیاه که همان مارچوبه است و به نام «هلیون» هم شناخته می‌شود، در کتاب‌های *Herbal PDR* (۱۷) و گیاهان دارویی تالیف استاد زنده‌یاد آقای دکتر علی زرگری (۷)، منطبق با ویژگی‌هایی است که دیسکوریدس ذکر کرده و در کتاب دیسکوریدس، ویژگی‌های بیشتری مطرح شده که ارزش تحقیق دارند.

این موضوع در بسیاری از موارد تکرار شده و در برخی از آنها باید به پژوهش پرداخت. به عنوان مثال، دیسکوریدس از جمله ویژگی-

جدیدترین منابع علمی و تخصصی سم-شناسی و مسمومیتها مطابقت دارند (۲۰، ۲۱) و این موضوع حائز اهمیت و تامل است. شایان ذکر است که قسمت‌های مهم فصول مسمومیتها و سم‌شناسی کتاب‌های قانون (۱۲) و المنصوری (۲۳) و دیگر منابع معتبر طب سنتی، تقریباً استنساخی از گفتار ششم و هفتم کتاب دیسقوریدس می‌باشند.

۵- در گفتار پنجم کتاب دیسقوریدس، ویژگی‌های دارویی کانی‌های گوناگون آورده شده که در بسیاری از موارد، نام ماده معدنی یا فراورده آن به آسانی قابل تشخیص و شناسائی نبود. خوشبختانه در تحقیق و پیگیری که از منابع تخصصی کانی‌شناسی به عمل آوردیم، ماهیت بسیاری از معادن مورد بحث آشکار شد (۲۶-۲۴). به عنوان مثال:

الف) سنگ امیانطوس در منابع کانی‌شناسی نوین به نام‌های Amiantos lithos و نام‌های فارسی پنبه نسوز، پنبه کوهی و آذرشت شناخته می‌شود. نام علمی آن Asbestos یا Fibrous green chrysolite، فرمول شیمیایی آن $Ca(FeMg)_3 Si_4 O_{12}.nH_2O$ ، وزن مخصوص آن $3/4 - 2/9$ و سختی آن $5/5 - 6$ می‌باشد.

ب) حجرالقمر «سنگ ماه» در منابع کانی‌شناسی نوین به نام‌های Selenites lithos و Adular و Moon stone هم شناخته می‌شود. فرمول شیمیایی آن $KAISi_3O_8$ ، وزن مخصوص آن $2/75 - 2/4$ و سختی آن ۶ می‌باشد.

ج) انواع مختلف سنگ‌های معدنی، زاج‌ها، فراآورده‌های معدنی گوناگون با کاربردهای دارویی و درمانی جالب که نام و ماهیت بسیاری از آنها ناشناخته بود، پس از تحقیق، ماهیت، نام علمی و فرمول شیمیایی اکثر آنها شناسایی شد.

۶) با مرور نکات فوق، آشکار می‌شود که ارزش علمی کتاب، زمانی اثبات می‌گردد که همه موضوع‌های آن برای مجامع علمی و تحصیل کرده‌های دانشگاهی امروز قابل فهم باشند. اما متأسفانه نسخه‌های موجود از کتاب دیسقوریدس (نسخه‌های اصطفن،

حنین و مهران) بقدری پر از تصحیف، لغزش، جابجایی، واژه‌های بدون نقطه و نامشخص و عبارات نامفهوم می‌باشد که تنها به عنوان یک متن تاریخی و موزه‌ای نگهداری می‌شدند. خوشبختانه پس از چندین سال تحقیق، تلاش و پیگیری و استفاده از چند صد منبع معتبر قدیم و جدید در تخصص‌های گوناگون، زبان شناسی، قاموس‌ها و لغت نامه‌های معتبر قدیم و جدید (۲۷-۳۵)، متن عربی و برگردان فارسی این کتاب در حجمی تقریباً معادل پنج هزار صفحه آماده شد، همه عناوین و مطالب آن پس از تصحیح، به زبان علمی قابل قبول برای مجامع علمی و دانشگاهی همسان‌سازی شد و نقائص و ابهامات در حد توان برطرف گردید. به امید آنکه این دستاورد به زیور چاپ آراسته گردد و باب جدیدی را در تحقیق و پژوهش علوم پزشکی بگشاید.

گفتار پایانی

با نگاهی تخصصی به کتاب دیسقوریدس و گستردگی علم و تسلط وی بر علوم روز به خصوص علوم دارویی و گیاه‌شناسی به گونه‌ای که این کتاب توانسته نقش مهمی به عنوان مرجع بسیاری از کتاب‌های مهم از جمله الحاوی رازی و قانون ابن‌سینا و دیگر کتاب‌های مهم جهان ایفا کند، به این نکته دست می‌یابیم که علوم دارویی و گیاه‌شناسی در آن برهه از رونق بالایی برخوردار بوده است. نکته مهمی که جای آن در این تحقیق خالی گذاشته شده این است که دیسقوریدس اگرچه نام تعدادی از دانشمندان و کتب مرجع را در کتاب خود آورده، ولی نام آشنای ایرانی به چشم نمی‌خورد. با توجه به اینکه در آن زمان کشور پهناور ایران مهد علم بوده (۳۶) و همچنین کشف سنگ نوشته و الواح گلی تخت‌جمشید و ویران شدن آثار علمی ایرانیان به دست اسکندر مقدونی و ترجمه بخشی از آن به زبان یونانی (۳۷، ۳۸) چند قرن قبل از نگارش این کتاب و هم-

مرتفع می‌سازد. نمونه‌هایی از پیوستگی علوم طب سنتی و پزشکی نوین را در مقالات مربوط به سردرد (۴۱)، چشم پزشکی (۴۲) و اصول استفاده از نسخه‌های خطی و قدیمی در نگارش مقالات نوین (۴۳) را که در شماره‌های پیشین همین مجله منتشر شده‌اند، می‌توان ملاحظه کرد. به هر حال، اینکه دانشمندی در ۲۰ قرن پیش با حداقل امکانات توانسته است علوم فراوانی را تجربه کرده و در اختیار دیگران بگذارد و منتشر نماید، مسئولیت دانشمندان و محققین امروز را صد چندان می‌سازد.

تقدیر و تشکر

از اساتید ارجمند، جناب آقای دکتر علی‌اکبر ولایتی و جناب آقای دکتر محمد مهدی اصفهانی، به خاطر مطالعه مقاله و ارائه طریق قدردانی می‌گردد.

REFERENCES

- ۱- ابن البیطار ع، نویسنده. تفسیر کتاب دیاسکوریدس. تحقیق: ابراهیم بن مراد. بیروت، لبنان: دار الغرب الاسلامی، ۱۹۸۹ میلادی. صفحه ۴۲.
- ۲- دیسکوریدس پ، نویسنده. الحشائش و هو هیولی الطب. ترجمه: مهران بن منصور بن مهران. نسخه خطی شماره ۵۰۷۹، واقف: شاه عباس صفوی. مشهد، ایران: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی؛ تاریخ کتابت حدود قرن هفتم هجری قمری.
- ۳- عین زربی، دیسکوریدس پ، نویسندگان. المقالات السبع فی الحشائش و هو هیولی الطب. ترجمه: اصطفی بن سبیل و حنین بن اسحاق. مراکش: انتشارات دارالطباعة المغربیه تطوان؛ ۱۹۵۲.
- ۴- المنجد ص، نویسنده. مقدمة کتاب الحشائش و الادویة. دمشق، سوریا: المطبعة الهاشمية؛ ۱۹۶۵ میلادی. صفحات ۵ تا ۱۰.
- ۵- عرفانیان غ، نویسنده. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. مشهد، ایران: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی؛ ۱۳۸۰ هجری شمسی.
- ۶- احسان اوغلی ا، نویسنده. مخطوطات الطب الاسلامی فی مکتبات ترکیا. اسلامبول، ترکیه: مرکز الابحاث للتاریخ و الفنون و الثقافة الاسلامیه؛ ۱۹۸۴ میلادی.
- ۷- زرگری ع، نویسنده. گیاهان دارویی. چاپ چهارم. تهران، ایران: انتشارات دانشگاه تهران؛ ۱۳۶۸ هجری شمسی. صفحات ۱۷۶ تا ۱۸۷.
- ۸- طبری ع (قرن سوم هجری)، نویسنده. فردوس الحکمة. بیروت، لبنان: دار الکتب العلمیة بیروت؛ ۲۰۰۲ میلادی.
- ۹- کندی ی (قرن سوم هجری)، نویسنده. الاقربادین. نسخه خطی موجود در کتابخانه دانشگاه کمبریج، انگلستان.
- ۱۰- طباطبائی س م.، نویسنده. خلاصه کتاب الحاوی رازی. چاپ اول. مشهد، ایران: انتشارات دانشگاه علوم پزشکی مشهد؛ ۱۳۸۷ هجری شمسی.
- ۱۱- رازی م، نویسنده. الحاوی الکبیر فی الطب. ترجمه: طباطبائی س م. چاپ اول. تهران، ایران: انتشارات دانشگاه علوم پزشکی تهران؛ ۱۳۸۳ هجری شمسی.
- ۱۲- ابن سینا ا (قرن ۵-۴ هجری)، نویسنده. القانون فی الطب. چاپ سنگی ۱۲۹۶ هجری قمری. [به عربی]

- ۱۳- بیرونی ا (۳۶۲ - ۴۲۰ هجری)، نویسنده. الصیدنة فی الطب. تهران، ایران: مرکز نشر دانشگاهی؛ ۱۳۷۰ هجری شمسی.
- ۱۴- ابن البیطار ع (قرن ۷ هجری)، نویسنده. الجامع لمفردات الادویه و الاغذیه. قاهره، مصر: چاپخانه بولاق؛ ۱۲۹۱ هجری قمری.
- ۱۵- عقیلی علوی م (قرن ۱۲ هجری)، نویسنده. قرابادین کبیر. افست چاپ سنگی. ۱۲۷۷ هجری قمری.
- ۱۶- ابن ابی اصیبعه ا (قرن هفتم هجری)، نویسنده. عیون الانباء فی طبقات الاطباء. بیروت، لبنان: دار مکتبة الحیاة؛ ۱۹۵۶ میلادی. صفحه ۶۲۹.
- 17- Heber D, editor. PDR for herbal medicines. 3rd ed. Washington, D.C.: Thomson pub; 2004.
- ۱۸- حبیبی ط، نویسنده. جانورشناسی عمومی. چاپ چهارم. تهران، ایران: دانشگاه تهران؛ ۱۳۷۱ هجری شمسی. صفحه ۳۲۷.
- ۱۹- بلالی م، نویسنده. منابع علمی و عملی پیشگیری، تشخیص و درمان گزش جانوران زهراگین. تهران، ایران: انتشارات تیمورزاده؛ ۱۳۷۸ هجری شمسی. صفحات ۶۱ تا ۱۷۰.
- ۲۰- کریمان ح و همکاران، نویسندگان. مسمومیتها، اصول، تشخیص و درمان. تهران، ایران: نشر دیباج؛ ۱۳۸۸ هجری شمسی. صفحات ۴۳۸ تا ۴۵۸.
- ۲۱- فرزانی پی ر، نویسنده. مارشناخت. چاپ اول. تهران، ایران: مرکز نشر دانشگاهی؛ ۱۳۶۹ هجری شمسی. صفحات ۲۳۵ تا ۲۳۷.
- ۲۲- معلوف ا، نویسنده. معجم الحیوان. القاهرة، مصر: انتشارات المقتطف؛ ۱۹۳۲ میلادی.
- ۲۳- رازی م، نویسنده. کتاب المنصوری فی الطب. تحقیق: بکر صدیقی ح. ترجمه: ذاکرم. چاپ اول. تهران، ایران: انتشارات دانشگاه علوم پزشکی؛ ۱۳۸۷ هجری شمسی.
- ۲۴- منوچهردانی م، نویسنده. کانیشناسی. چاپ اول. مشهد، ایران: انتشارات دانشگاه مشهد؛ ۱۳۵۲ هجری شمسی.
- ۲۵- زاوش م، نویسنده. کانیشناسی در ایران قدیم. تهران، ایران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی؛ ۱۳۷۵ هجری شمسی.
- ۲۶- بیرونی ا (قرن پنجم هجری)، نویسنده. الجواهر فی الجواهر. تحقیق: یوسف الهادی. تهران، ایران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی و نشر میراث مکتوب؛ ۱۳۷۳ هجری شمسی.
- ۲۷- جوهری (قرن چهارم هجری)، نویسنده. الصحاح. چاپ چهارم. بیروت، لبنان: دار العلم للملایین؛ ۱۹۷۸ میلادی.
- ۲۸- زکریا ا (قرن ۴ هجری)، نویسنده. معجم مقاییس اللغة. بیروت، لبنان: مکتبة الاعلام الاسلامی؛ ۱۴۰۴ هجری قمری.
- ۲۹- فیروزآبادی، م (قرن ۸ هجری)، نویسنده. القاموس المحیط. بیروت، لبنان: الموسسة العربیة للطباعة و النشر.
- ۳۰- الفیومی ا، نویسنده. المصباح المنیر. چاپ اول، قم، ایران: دار الهجرة؛ ۱۴۰۵ هجری قمری.
- ۳۱- تیزی م (قرن ۱۱ هجری)، نویسنده. برهان قاطع. تهران، ایران: چاپخانه زر.
- ۳۲- زبیدی ع (قرن ۱۲ هجری)، نویسنده. تاج العروس. بیروت، لبنان: دار الفکر؛ ۱۹۹۴ میلادی.
- ۳۳- هروی م، نویسنده. جواهراللغة. نسخه خطی شماره ۵۱۷۱. مشهد، ایران: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی؛ تاریخ کتابت ۱۲۴۲ هجری قمری.
- ۳۴- قوصونی م، نویسنده. قاموس الأطباء و ناموس الألباء. دمشق، سوریا: مجمع اللغة العربیة؛ ۱۹۸۰ میلادی.
- ۳۵- دهخدا ع، نویسنده. لغت نامه. چاپ دوم. تهران، ایران: انتشارات دانشگاه تهران؛ ۱۳۷۲ هجری شمسی.
- ۳۶- اندلسی ص (۴۶۲ - ۴۲۰ هجری)، نویسنده. کتاب التعریف بطبقات الامم. تصحیح: حمیدنژاد اول غ. چاپ اول. تهران، ایران: انتشارات هجرت؛ ۱۳۷۶ هجری شمسی. صفحات ۱۵۸ تا ۱۶۳.
- ۳۷- ابن ندیم م، نویسنده. الفهرست. ترجمه: تجدد م ر. چاپ اول. تهران، ایران: انتشارات اساطیر؛ ۱۳۸۱ هجری شمسی. صفحات ۴۳۴ تا ۴۳۸.

- ۳۸- رجیبی م ح، نویسنده. مروری کوتاه بر تاریخ کتاب در ایران از آغاز تا کنون. تهران، ایران: انتشارات اطلاعات؛ ۱۳۸۸ هجری شمسی. صفحه ۱۲.
- ۳۹- نجم آبادی م، نویسنده. تاریخ طب در ایران قبل از اسلام. تهران، ایران: انتشارات دانشگاه تهران؛ ۱۳۵۲ هجری شمسی.
- ۴۰- الگود س، نویسنده. تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه: فرقانی ب. تهران، ایران: انتشارات امیرکبیر؛ ۱۳۵۶ هجری شمسی.
- ۴۱- طباطبائی س م، کلانترهرمزی ع. مطالعه تطبیقی سردرد از کتاب الحاوی و اصول نوین پزشکی. مجله پژوهش در پزشکی. سال ۱۳۸۸؛ دوره ۳۳، شماره ۱: صفحات ۱ تا ۴.
- ۴۲- طباطبائی س م، کلانترهرمزی ع. چشم پزشکی از کتاب الحاوی رازی و مقایسه آن با دانش نوین پزشکی. مجله پژوهش در پزشکی. سال ۱۳۸۸؛ دوره ۳۳، شماره ۲: صفحات ۵۹ تا ۶۳.
- ۴۳- طباطبائی س م، کلانترهرمزی ع. اصول استفاده از نسخه‌های خطی و قدیمی در نگارش مقالات نوین. مجله پژوهش در پزشکی. سال ۱۳۸۸؛ دوره ۳۳، شماره ۳: صفحات ۱۲۹ تا ۱۳۵.